
The Gleaner

Vol 25 (2005)

In Memoriam of Philippos Iliou

Ένα εγχειρίδιο αρχαιοελληνικής μετρικής του
17ου αιώνα

Βασίλης Τσιότρας

doi: [10.12681/er.48](https://doi.org/10.12681/er.48)

To cite this article:

Τσιότρας Β. (2005). Ένα εγχειρίδιο αρχαιοελληνικής μετρικής του 17ου αιώνα. *The Gleaner*, 25, 407-417.
<https://doi.org/10.12681/er.48>

Παρασχολήματα

ΕΝΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΜΕΤΡΙΚΗΣ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

«ΤΑ ΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ ΕΙΔΗ πολλά εἰσι καὶ διάφορα. Ἄλλο μὲν γὰρ τὸ περὶ τῶν ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν, ἄλλο δὲ τὸ περὶ συντάξεως αὐτῶν, καὶ ἄλλο τὸ περὶ ὀρθογραφίας, καὶ ἕτερον τὸ περὶ μέτρων ποιητικῶν, καὶ τῆς τῶν διχρόνων χρήσεως.» Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια (σ. 3) προλόγιζε ὁ ἐκδότης-τυπογράφος Ἀντώνιος Βόρτολις στὰ 1752 στὴ Βενετία τὴν ἐκδοσὴ τῆς Ἐπιτομῆς Γραμματικῆς τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ (περίπου 1645-1725), ποὺ συνεχίζει τὴ μακρὰ γραμματικὴ παράδοση τῆς ἐλληνικῆς ἐκπαιδευτικῆς κατὰ τὴν Τουρκοκρατία.¹ Ἡ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ὅπως εἶναι γνωστὸ, θεωροῦνταν τὸ θεμέλιο κάθε ἄλλης γνώσης καὶ ὑποστηρίζονταν ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, κύριο ἐκπαιδευτικὸ φορεὰ κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή.² Ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Βόρτολι γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι στὴ γραμματικὴ θεωρία ἐντασσόταν καὶ ἡ μετρικὴ, ἐπειδὴ πραγματευόταν ἀφενὸς τὰ μέτρα καὶ ἀφετέρου τίς ποσότητες τῶν φωνηέντων καὶ ἰδιαιτέρα τῶν διχρόνων, στοιχεῖο ἰδιαιτέρα ἀπαραίτητο γιὰ τὸν ὀρθὸ τονισμό τῶν λέξεων. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο τυπώνεται ὡς παράρτημα τῆς Γραμματικῆς τοῦ Σουγδουρῆ μία εὐσύνοπτη ἀρχαιοελληνικὴ μετρικὴ τοῦ περιήρημου ἀριστοτελιστῆ διδασκάλου Θεοφίλου Κορυδαλλέως (1574-1646): «τὸ δὲ παρὰ

---

1. Ὁ Σουγδουρῆς ὑπῆρξε γιὰ πολλὰ χρόνια διδάσκαλος καὶ διευθυντὴς τῆς «μεγάλης» σχολῆς Γκιούμα τῶν Ἰωαννίνων, βλ. Α. Γ. Μπενάκης, «Σουγδουρῆς Γεώργιος», *Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ* (Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ. 9Α, Ἀθήνα 1988, σ. 326· G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821), Die Orthodoxie im Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, Μόναχο 1988, σ. 298-299, καὶ Θ. Παπαδόπουλος, «Ἡ Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὸν 18ο αἰῶνα», Ἀθήνα 1988, σ. 273-274.

2. Βλ. ἀναλυτικὰ Ν. Δ. Βαρμάζης, *Διδακτικὴ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν*. Ἀπὸ τὴν παράδοση στὴν ἀνανέωση τῆς διδακτικῆς μεθόδου, Πατάκης, Ἀθήνα 1999, σ. 23-29, ἰδίως 23-26. Εἰς ἄλλου, αἰτιολογώντας τὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Σουγδουρῆ ὁ τυπογράφος (σ. 3) ἐπισημαίνει ὅτι παρόμοια ἐγχειρίδια ἔχουν συντάξει «πολλοὶ τῶν φιλοπόνων ἀνδρῶν [...]. Τινὲς μέντοι καὶ θεωρητικότερον ἢ γραμματικώτερον ζυνεγράψαντο, δυσληπτοτέραν καὶ ἐργωδεστέραν τοῖς φιλομαθέσι τὴν πραγματείαν ἐργασάμενοι. Ἐτεροὶ δὲ καὶ εἰς μῆκος πολὺ λόγου ἐλθόντες, τηγάως τοὺς μαθητιῶντας ἐκδεδαπανηκέναι τὸν χρόνον ἐγένοντο αἴτιον». Ὁ Σουγδουρῆς ἡμῶς, «οὐδενὶ τούτων προσχῶν, ἔγνω ἄλλην τινὰ βεβαδικέναι ὁδόν, εὐμαρεστέραν τε καὶ συντετημημένην τὰ μέγιστα. Συνετάξατο δὲ περὶ τῶν χρεωδεστέρων...».

τοῦ ἐπιστημονικωτάτου ἀνδρὸς Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως *Περὶ ποιητικῆς μεθόδου, ἐν ᾧ περὶ τῶν διαφορῶν μέτρων καὶ περὶ δυνάμεως διχρόνων ἀριστα ἐξηκριβωμένως τε καὶ εὐσυνόπτως διείληφεν* (σ. 4).

I. Ἡ ταυτότητα τοῦ ἔργου

Σαφέστατα ὁ Κορυδαλλεὺς εἶναι εὐρέως γνωστὸς ὡς συστηματικὸς ἐρμηνευτὴς τοῦ ἀριστοτελικοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος καὶ χαρακτηριστικὸς διδάσκαλος τῆς φιλοσοφίας, τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ἐπιστολογραφίας στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία τῆς Κωνσταντινούπολης ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτήρια τῆς ἐποχῆς. Γι' αὐτὸ τὸν λόγο προκαλεῖ ἐντύπωση ἡ συγγραφή αὐτοῦ τοῦ ἐγχειριδίου, τὸ ὁποῖο δὲν ἐντάσσεται στὰ ἀριστοτελικὰ ὑπομνηματιστικὰ ἔργα του, ἀλλὰ ἐξυπηρετεῖ περισσότερο τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μετρικῆς καὶ ποιητικῆς τέχνης, καὶ κατ' ἐπέκταση τῆς γραμματικῆς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας.³ Φαίνεται λοιπὸν ὅτι στὸ γενικότερο πλαίσιο τῆς διδασκαλίας τῆς φιλοσοφίας ὁ λόγιος διέθετε καὶ λίγα γραμματολογικὰ μαθήματα μετρικῆς καὶ γραμματικῆς, ἴσως γιὰ τὴν εὐκολότερη προσέγγιση ἀφενὸς τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου καὶ ἀφετέρου τῶν δικῶν του ὑπομνημάτων.⁴

Τὸ ἐγχειρίδιο αὐτὸ παραδίδεται στὰ χειρόγραφα μὲ τὸν τίτλο *Διαίρεσις τῆς ποιητικῆς κατὰ τὰ εἶδη αὐτῆς καὶ τίσιν ἕκαστον διαφέρει*, ὁ ὁποῖος στὴν πραγματικότητά ἀποτελεῖ τὴν ἐπικεφαλίδα τοῦ πρώτου εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου.⁵ Ἀπὸ ἕναν μόνον κώδικα, τὸν Ἀθηνῶν, Ε.Β.Ε. 1292 (17ου αἰ.), παραδίδεται ὡς *Περὶ μέτρων*, ἐνῶ στίς ἐντυπες ἐκδόσεις ἀναφέρεται ὡς *Περὶ μέτρων ποιητικῶν* (στὸ ἐμπροσθόφυλλο) καὶ ὡς *Περὶ ποιητικῆς μεθόδου*

3. Ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Βαρμάζης (ὁ.π., σ. 26), ὅλοι σχεδὸν οἱ γνωστοὶ λόγιοι καὶ δάσκαλοι τῆς Τουρκοκρατίας δίδαξαν γραμματικὴ καὶ ἔγραψαν βιβλία γραμματικῆς.

4. Βλ. Γ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, Βιβλιοθήκη Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 37, Ἀθήνα 1966, τ. Α', σ. 181, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μὴ φιλοσοφικὸ αὐτὸ ἔργο «δὲν εἰλκυσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ διδασκάλου εἰς μέγαν βαθμόν».

5. Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ ἢ παραλλαγή του (*Διαίρεσις τῆς ποιητικῆς καὶ τὰ εἶδη αὐτῆς*) μνημονεύουν τὸ ἔργο οἱ Μ. Γ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικὰ καὶ εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1454-1830)*, Κωνσταντινούπολη 1883, σ. 84, σμ. 1. C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans, La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1570-1646)*, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 95, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 96, 100· Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 171, 181· Ε. Π. Παπανοῦτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία*, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 35, Ἀθήνα 1959, τ. Α', σ. 46, καὶ Α. Γ. Μπενάκης, «Κορυδαλλεὺς Θεόφιλος», *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικὸν* (Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν), τ. 5, Ἀθήνα 1986, σ. 40.

(στό προλογικό σημείωμα τοῦ Βόρτολι). Τὸ ἔργο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα γενικὸ εἰσαγωγικὸ θεωρητικὸ μέρος (σ. 134-141),⁶ ὅπου ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος ἀναφέρεται συνοπτικὰ στὴν ὠφέλεια τῆς ποίησης γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων (τῶν θειοτάτων εἶναι ἡ ποίησις, σ. 135), καὶ —ἀκολουθώντας τὴν ἀριστοτελικὴ Ποιητικὴ— δίνει τὸν ὄρισμὸ τῆς ποιητικῆς τέχνης (ἔστι τοιγαροῦν ἡ ποιητικὴ μίμησις πράξεως, σπουδαίας ἢ φαύλης, ἢ ὁμοίας, σ. 135: πβ. Ἀριστ. Ποιητ. 1449 b 24-25, ὄρισμὸς τῆς τραγωδίας),⁷ διακρίνοντας τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ποίηση (σ. 135) σὲ τέσσερα (= τρία) γένη, τὸ ἔπος (τὰ ἡρωικὰ ποιήματα, ὡς τὴν τοῦ Ὀμήρου ποίησιν καὶ ἄλλων παρομοίων), τὸ δράμα (τὰς κωμωδίας, τὰς τραγωδίας) καὶ τὴ λυρικὴ ποίηση (μονωδία). Στὴ συνέχεια παρατίθεται ἡ περαιτέρω διαίρεση τῶν γενῶν αὐτῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς λυρικῆς ποίησης, —κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους (οἱ μεταγενεστεροί, σ. 136 καὶ 137)— σὲ ἐπιμέρους εἶδη (σ. 137): λυρικὴν, διθυραμβικὴν, ἱαμβογραφικὴν, κωμωδοποιητικὴν, ἐλεγειογραφικὴν, τραγωδοποιητικὴν, ὕμνογραφικὴν, ἐπιθαλαμογραφικὴν, μονωδικὴν καὶ ἐπιγραμματογραφικὴν. Μετὰ τὴν ἀναφορὰ τῶν παραπάνω εἰδῶν ὁ λόγιος ἐπικεντρώνει τὸ διδακτικὸ του ἐνδιαφέρον στό ἐπιγράμμα, ἓνα ποιητικὸ εἶδος ἰδιαίτερα δημοφιλὲς κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τοὺς Νέους Χρόνους, συνιστώντας στοὺς μαθητὲς του νὰ ἀποφεύγουν τὶς ἀσάφειες κατὰ τὴν ἐξάσκησή τους στὴ σύνθεση τῶν ἐπιγραμμάτων «τὰς τῶν παλαιῶν ἐπιγραμματογράφων λέξεις ἀρούμενοι» (σ. 140), δηλαδὴ μὲ τὴ μελέτη, τὴ δημιουργικὴ μίμηση καὶ ἀφομοίωση τῆς πλούσιας ἑλληνικῆς ἐπιγραμματοποιίας —συνθεμένης σὲ ἐλεγειακὰ, ἱαμβικὰ ἢ δακτυλικὰ μέτρα.⁸

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ στηριζόταν στὴν ἀρχὴ τῆς ποσότητος τῶν συλλαβῶν, γι' αὐτὸ ὁ Κορυδαλλεὺς στὴ συνέχεια (σ. 141-151) πραγματεύεται τὴ λεγόμενη προσωδία, δηλαδὴ τὴ θεωρία τῶν μακρῶν καὶ βραχειῶν συλλαβῶν, τονίζοντας μὲ ἔμφαση τὴν ἀναγκαιότητα γνώσης καὶ ἀπομνημόνευσης τῶν προσωδιακῶν κανόνων: δέον δὲ καὶ κανόνας κατὰ γραμματικὴν εἰδέναί, ἵνα μὴ τὰ μακρὰ ἀντὶ τῶν βραχέων, καὶ ἀνάπαλιν λαμβάνηται, καὶ γίνηται πταίσματα ἐν τοῖς στίχοις. συμβαίνει γὰρ τοῦτο γενέσθαι ἐν τοῖς λεγομένοις ἀμφιβόλοις, ἤτοι διχρόνοις. διὸ ἐκθετέον μερικὸς κανόνας, ὅσοι δηλαδὴ πρὸς τὴν παροῦσαν χρεῖαν συντελοῦσιν (σ. 140-141). Ἰδιαίτερη ἀναφορὰ γίνεται στὴν ποσότητα τῶν διχρόνων. Στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ἐγχειριδίου (σ. 151-166) γίνεται λόγος γιὰ

6. Οἱ παραπομπὲς στό κείμενο γίνονται μὲ βάση τὴν πρώτη ἐκδοση (1752) διατηρώντας τὴν ὀρθογραφία.

7. Πβ. Ἀριστ. Ποιητ. 1448 a 1-5: ἐπεὶ δὲ μιμοῦνται οἱ μιμούμενοι πράττοντας, ἀνάγκη δὲ τούτους σπουδαίους ἢ φαύλους εἶναι [...], ἤτοι βελτίονας ἢ καθ' ἡμᾶς ἢ χεῖρονας ἢ καὶ τοιούτους.

8. Βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τ. Β' (μτφρ. Τ. Κόλλιας κ.ἄ.), Ἀθήνα 1992, Μ.Ι.Ε.Τ., σ. 588-598.

τοὺς μετρικοὺς πόδες (περὶ μέτρων, περὶ τρισυλλάβων, περὶ τετρασυλλάβων, περὶ ἐπιτρίτων, περὶ συνθέτων, περὶ παιόνων) καὶ γιὰ τὸν τρόπο σύνθεσης στίχων: μέτρα ἰαμβικά, ἀνακρεόντειο, ἐλεγειακὸ καὶ ἥρωικὸ δακτυλικὸ ἐξάμετρο. Μὲ ἐπιμέλεια καὶ βραχυλογία ὁ Κορυδαλλεὺς καταγράφει τοὺς διάφορους μετρικοὺς πόδες ἐξηγώντας τὴν ἐτυμολογία κάθε ὅρου καὶ δίνοντας παραδείγματα ἀπὸ ἀρχαία ποιητικὰ κείμενα (κυρίως ἀπὸ τὸν Ὅμηρο). Ἐνίοτε ἀπευθύνεται ἄμεσα στοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἐπιστώντας τὴν προσοχὴ σὲ ὀρισμένα σημαντικὰ μετρικὰ φαινόμενα, ὅπως τὴν ἀποφυγὴ χάσμωνδίας (ὀφείλεις παρατηρεῖν ἐν τοῖς ἰαμβικοῖς στίχοις, ἵνα μὴ ποιῆς χάσμωνδιαν, σ. 158) καὶ τοῦ διασκελισμοῦ (τήρει μὲν οὖν ὅσον οἶόν τε ἔννοϊαν περικλείειν ἐν ἐνὶ στίχῳ, σ. 160). Πολλὲς φορὲς ὁ Ἀθηναῖος διδάσκαλος ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη πλήρους ἐφαρμογῆς τῶν παρατιθέμενων κανόνων, ὥστε νὰ μὴ γίνονται προσωδιακὰ σφάλματα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς κατὰ τὴ συγγραφὴ ἐπιγραμμάτων ὡς διδακτικῶν ἀσκήσεων καὶ γυμνασμάτων: Δέον οὖν ἐν πᾶσι τοὺς κανόνας παρατηρεῖν ὡς προέφημεν, ἵνα μὴ συμπέση ἀμάτημα ἐν τοῖς στίχοις. τοῦτο δὲ ὡς τὰ πολλὰ ἐκ τῶν διχρόνων προέρχεται, διὰ τὸ εἶναι αὐτὰ ἀμφίβολα, διὰ δὲ τῶν κανόνων καὶ ταῦτα εὐθύνεται (σ. 165).⁹

Ὁ Κορυδαλλεὺς μὲ τὸ ἐγχειρίδιό του αὐτὸ συνεχίζει τὴν παράδοση τῶν βυζαντινῶν φιλολόγων ποὺ ἀσχολήθηκαν συστηματικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μετρικὴ, στηριζόμενοι κατὰ κύριο λόγο ἀφενὸς στὸν Ἀλεξανδρινὸ γραμματικὸ Ἡφαιστῖωνα (2ος αἰ.) καὶ στὸ Ἐγχειρίδιόν του, καὶ ἀφετέρου στοὺς ἐπώνυμους (Κάσσιος Λογγίνος [3ος αἰ.] καὶ Γεώργιος Χοιροβοσκὸς [8ος αἰ.]) καὶ ἀνώνυμους σχολιαστὲς του.¹⁰ Εἰδικότερα, ἡ *Ποιητικὴ* τοῦ Κορυδαλλεὺς ὁμοιάζει ὡς πρὸς τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο μὲ τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἡφαιστῖωνα καὶ τὰ ὑπομνήματά του, ποὺ κυκλοφοροῦν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ σὲ ἔντυπες πλέον ἐκδόσεις.¹¹ Ἰδίως τὸ τρίτο μέρος τοῦ ἐγχειριδίου ποὺ πραγματεύεται τοὺς μετρικοὺς πόδες στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο στὸ κείμενο τῶν *Σχολίων* τῆς λεγόμενης *Appendix Dionysiaca* — ποὺ ὀνομάζεται ἔτσι λόγω τῆς συνάφειάς της μὲ τὴ (γραμματικὴ) *Τέχνη* τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακικοῦ.¹² Παραθέτω ἐνδεικτικὰ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ χωρία:

9. Πβ. ἐπίσης σ. 162: ὀφείλεις δὲ καὶ ἐν τούτοις παρατηρεῖν ὅσον οἶόν τε τὰ προειρημένα.

10. Βλ. συνοπτικὰ Hunger, *ὁ.π.*, σ. 430-436. Ἡ ἔκδοση τοῦ Ἡφαιστῖωνα καὶ τῶν σχολιαστῶν του: *Hephaestionis Enchiridion cum commentariis veteribus*, ἔκδ. M. Consbruch, Λιψία 1906, ἀνατύπωση Στουτγάρδη 1971, Teubner.

11. Πρώτη ἔντυπη ἔκδοση τοῦ ἔργου στὴ Φλωρεντία (1526), βλ. Hunger, *ὁ.π.*, σ. 434, καὶ δεύτερη ἔκδοση στὸ Παρίσι (1553), βλ. Consbruch, *ὁ.π.*, σ. xxiv-xxv.

12. Ἐκδοση: Consbruch, *ὁ.π.*, σ. 305-334 καὶ σ. xx-xxiii.

Ποιητ. σ. 152: Πυρρίχιος δέ, ἐπειδὴ ὁ Πύρρος πρῶτος ἐκ τοῦ δουρίου ἵππου ἐπήδησε, καὶ ἐπὶ τὴν νίκη αὐτοῦ ὕμνος ἐπετέθη, ἐν τῷ τοιοῦτῳ μέτρῳ. ἔστι δὲ καὶ πυρρίχη εἶδος ὀρχήσεως ἐμμέτρου.

Ποιητ., σ. 153: Ἰαμβος δὲ παρὰ τὸ ἰαμβίζω, τὸ ὑβρίζω. οἱ γὰρ λοιδοροῦντες τούτῳ τῷ μέτρῳ ἐχρῶντο. ἢ παρὰ Ἰάμβης κόρης, ἣτις αἰσχροῦς ὑβρισθεῖσα τῷ μέτρῳ τούτῳ, ἀγγόνη τὸν βίον κατέστρεψε. ἢ ὅτι ἡ Δημήτηρ λυπούμενη ἐπὶ τῇ ἀρπαγῇ τῆς κόρης ἐξενώθη παρὰ τινι γυναικὶ νίσβη, ἣς ἡ θεράπαινα Ἰάμβη, καὶ παρεμυθήσατο αὐτὴν διὰ τοῦ τοιοῦτου μέτρου ὀρχουμένη.

Ποιητ., σ. 162: Περὶ Ἀνακραιοντίου Μέτρου. Τὸ Ἀνακραιοντίον μέτρον ἐπιδέχεται ἀνάπαιστον, καὶ δύο ἰάμβους, καὶ μίαν περιττὴν συλλαβὴν ἀδιάφορον, εἴτε βραχεῖαν δηλαδὴ, εἴτε μακράν, ὡς καὶ ἐν τῷ ἡμιάμβῳ. Ἀπὸ τοῦ λίθου τὸ βεῖθρον. Ἀπὸ μουσικῶν μελάθρων.

Append. Dionys. σ. 332, 17-22: Διὰ τί ἐκλήθη πυρρίχιος; ὅτι συντομωτάτους ἔχει τοὺς χρόνους· πυρρίχη γὰρ καλεῖται ἢ μεθ' ὕπλων σύντομος κίνησις. ἢ διὰ τοῦτο καλεῖται πυρρίχιος ἐπειδὴ ὁ Πύρρος πρῶτος ἐκ τοῦ δουρείου ἵππου ἐπήδησε, καὶ ἐπὶ τῇ νίκη ὕμνος αὐτῷ ἐτέθη τοιοῦτον μέτρον ἔχων. ἔστι δὲ <καὶ πυρρίχη> εἶδος ὀρχήσεως ἐμμέτρου.

Append. Dionys., σ. 310, 21-27: Ἰαμβος ἐκλήθη τὸ μέτρον, ἐπεὶπερ οἱ ὑβρίζοντές τινες καὶ λοιδορεῖν βουλόμενοι τούτῳ ἐχρῶντο τῷ μέτρῳ· ἰαμβίζειν γὰρ ἔλεγον οἱ παλαιοὶ τὸ ὑβρίζειν. [...] ἢ ἀπὸ Ἰάμβης οὕτω καλουμένης κόρης, ἣτις αἰσχροῦς ὑβρισθεῖσα τῷ μέτρῳ τούτῳ, ἀγγόνη κατέλυσε τὸν βίον.

σ. 333, 2-7: οἱ δὲ φασίν, ὅτι ἀπὸ Ἰαμβης, τῆς Κελεοῦ θεραπαινῆς, ὅτι ἡ Δημήτηρ περιλυπὸς οὖσα ἐπὶ τῇ ἀρπαγῇ τῆς Κόρης παρεξενώθη τινὶ ὀνόματι Κελεῶ <καὶ> Μετανεῖρη τῇ γαμετῇ αὐτοῦ ἐν Ἀττικῇ· καὶ τούτων ἡ θεράπαινα Ἰάμβη λεγομένη παρεμυθεῖτο τὴν Δήμητραν ὀρχουμένη ἐν τοιοῦτῳ μέτρῳ.

Append. Dionys., σ. 316, 20-24: Περὶ τῶν Ἀνακρεοντείων. Τὰ Ἀνακρεοντεῖα ἐπιδέχονται αὐτῶν οἱ οἴκοι ἀνάπαιστον καὶ δύο ἰάμβους καὶ μίαν περιττὴν συλλαβὴν, οἷον ἀπὸ τοῦ λίθου τὸ βεῖθρον.

II. Ἐντυπη καὶ χειρόγραφη παράδοση

Ἡ Ποιητικὴ τοῦ Ἀθηναίου διδασκάλου ἔχει τυπωθεῖ τέσσερις φορές κατὰ τὸν 18ο αἰ. μαζί με τὴ Γραμματικὴ τοῦ Σουγδορῆ στὴ Βενετία, δύο φορές ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Βόρτολι (1752, 1763) καὶ δύο φορές ἀπὸ τὸν Νικόλαο Γλυκὸ ἐξ Ἰωαννίνων (1781, 1795), γεγονὸς ποὺ προφανῶς ἀποδεικνύει τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τῆς ἐποχῆς γιὰ παρόμοια χρηστικὰ συγγράμματα.¹³ Ὡστόσο, οἱ τρεῖς τελευταῖες ἐκδόσεις, ὅπως διαπί-

13. Καὶ ἔτι μόνον δύο ἢ τρεῖς, ὅπως ἀναφέρουν οἱ Tsourkas, ὁ.π., σ. 100, Γριτσόπου-

στωσα ἀπὸ τῆ μελέτη τους, ἀπλῶς ἀναπαράγουν πιστὰ τὸ κείμενο τῆς πρώτης. Παράλληλα, ἐρευνώντας τῆ χειρόγραφη παράδοση ἐντόπισα δεκαεπτὰ χειρόγραφα, χρονολογημένα στὸν 17ο-18ο αἰ., ποὺ περιέχουν τὸ σύγγραμμα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρχαιότεροι εἶναι οἱ κώδικες Βουκουρεστίου Β.Ρ.Α. 517 (ἔτ. 1670) καὶ Ἀθηνῶν Μ.Π.Τ. 143 (ἀντιγραμμένος στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1676).¹⁴ Ἡ πλειονότητα τῶν χειρογράφων παραδίδει τὸ σύνολο τοῦ κειμένου, μὲ ἐξαιρέση λίγους κώδικες οἱ ὁποῖοι διασώζουν ἀποσπάσματα καὶ παραφράσεις του.¹⁵

Α. Ἐντυπες ἐκδόσεις

*1. Ἐπιτομή γραμματικῆς, συνθεθεῖσα εἰς χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν παρὰ τοῦ ἔλλογιωτάτου καὶ ἀρίστου ἀνδρὸς κυρίου Σουγδουρῆ. Νῦν πρώτων τύποις ἐκδοθεῖσα, προτροπῇ τοῦ ἐκλαμπροτάτου καὶ ἐπιστημονικωτάτου κυρίου Δομενίκου Βεννερίου τοῦ ἐκ τῆς νήσου Κυθέρων, ἤτινι προσετέθη συνταγμάτιον περὶ στιγμῆς καὶ ἄλλο περὶ Μέτρων ποιητικῶν. Τὰ πάντα μεθ' ὅσης οἶόν τε τῆς ἐπιμελείας διορθωθέντα. Ἐνετίησι 1752, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτωλι, σ. 134-166· βλ. Legrand 409 (ἀρ. 409).

*2. Ἐπιτομή γραμματικῆς [...]. Νῦν δεύτερον τύποις ἐκδοθεῖσα. Ἡτινι προσετέθη συνταγμάτιον περὶ στιγμῆς καὶ ἄλλο περὶ Μέτρων ποιητικῶν. Τὰ πάντα μεθ' ὅσης οἶόν τε τῆς ἐπιμελείας διορθωθέντα. Ἐνετίησι 1763, Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτωλι, σ. 136-168· βλ. Legrand 14-15 (ἀρ. 589).

*3. Ἐπιτομή γραμματικῆς, [...] Νῦν τρίτον τύποις ἐκδοθεῖσα. Ἡτινι προσετέθη συνταγμάτιον περὶ στιγμῆς καὶ ἄλλο περὶ Μέτρων ποιητικῶν. Τὰ πάντα μεθ' ὅσης οἶόν τε τῆς ἐπιμελείας διορθωθέντα. Ἐνετίησι ἀψφα' [1781], Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, σ. 128-158· βλ. Legrand 360 (ἀρ. 1040).

λος, ὁ.π., σ. 171, 181, καὶ Γεδεών, ὁ.π., σ. 84, σημ. 1. Γιὰ τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου τοῦ Σουγδουρῆ βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466-1800)*, τ. Α': Ἀλφabetικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 48, Ἀθήνα 1984, σ. 400-401 (ἀριθ. 5319-5322), καὶ Ἐ. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1918-1928 (ἀνατύπωση Παρίσι 1962), τ. Ι, σ. 409 (ἀριθ. 409), τ. ΙΙ, σ. 14-15 (ἀριθ. 589) καὶ σ. 360 (ἀριθ. 1040).

14. Ἀπὸ τὸν Tsourkas, ὁ.π., σ. 166 καταγράφονται μόνον δύο κώδικες, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Γριτσόπουλο, ὁ.π., σ. 181 μνημονεύονται ἀριθμητικῶς πέντε, χωρὶς νὰ κατονομαζόνται. Στὴν ἐργασία αὐτὴ χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες γιὰ τὰ χειρόγραφα: Β.Ρ.Α. = Βιβλιοθήκη Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, Ε.Β.Ε. = Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, Μ.Π.Τ. = Μετόχι Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως, Μ.Μπ.(Α.) = Μουσεῖο Μπενάκη (Ἀνταλλάξιμα).

15. Μὲ ἀστερίσκο (*) δηλώνονται οἱ ἐκδόσεις καὶ οἱ κώδικες ποὺ ἔχουν μελετηθεῖ μὲ αὐτοψία στὴν Ε.Β.Ε. ἢ μέσω μικροταινιῶν στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν κ. Αἰκ. Κορδούλη, τὸν κ. Ἀγ. Τσελίκα καὶ τὴν κ. Μ. Πολίτη γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ συνεργασία.

Ε Π Ι Τ Ο Μ Η
Γ Ρ Α Μ Μ Α Τ Ι Κ Η Σ

Συυτεθεισα εις χρῆσιν τῶν φιλομαθῶν
παρὰ τῶ ἐλλογιμωτάτῃ κὶ ἀρίστῃ
Αἰδότης Κυρία

Σ Ο Υ Γ Δ Ο Υ Ρ Η .

Νυν Πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, Προφθογῆ τῶ
ἐκλαμπροτάτῃ κὶ ἐπισημονικωτάτῃ Κυρία

Δ Ο Μ Ε Ν Ι Κ Ο Υ Β Ε Ν Ν Ε Ρ Ι Ο Υ

Τῶ ἐκ τῆς Νήσου Κυθήρων.

Ἡ, τινι προσετέθη συυταγματίον περὶ Στιγμῆς,
κὶ ἄλλο περὶ Μέρων Ποιητικῶν.

Τὰ πάντα μετ' ὄσης οἰόντε τῆς ἐπιμελείας Διοσκουρίδου Β.

Ε Ν Ε Τ Ι Η Σ Ι,

Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρπωλι.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

*4. Ἐπιτομή γραμματικῆς, [...] Νῦν τέταρτον τύποις ἐκδοθεῖσα. Ἦιτινι προσετέθη συνταγματίον περὶ στιγμῆς καὶ ἄλλο περὶ Μέτρων ποιητικῶν. Τὰ πάντα μεθ' ὅσης οἶόν τε τῆς ἐπιμελείας διορθωθέντα. Ἐνετίησι ἀψε' [1795], Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, σ. 128-158.

B. Χειρόγραφα

1. Βουκουρεστίου, Β.Ρ.Α. 517 (627 Litzica)

0,20 x 0,16

σς. 195-228

17ου αἰ. (ἔτ. 1670)

Τίτλος: «Θεοφίλου τοῦ Κορυθαλλέως, Διαίρεσις τῆς ποιητικῆς κατὰ τὰ εἶδη αὐτῆς καὶ τίσιν ἕκαστον διαφέρει». Χρονολογικὰ σημεῖωματα τοῦ γραφέα: (σ. 58) «αχο' Ἰουλίου ζ'», καὶ (σ. 117) «αχο' Αὐγούστου ε'».

*2. Ἀθηνῶν, Μ.Π.Τ. 143

φφ. 175^r-184^v

17ου αἰ. (ἔτ. 1676)

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ χαρτῶα συρραμμένα τεύχη διαφόρων διαστάσεων, τὰ ὅποια χρονολογοῦνται στὸν 17ο αἰώνα (ιδίως τὰ φφ. 157-536). Ὁ κώδικας ἔχει ἀντιγραφεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη γύρω στὸ 1676, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ σημεῖωμα τοῦ γραφέα: (φ. 222^r) «Ἐγράφει καὶ ἀνέγνωται διὰ χειρὸς Ἀγαπίου ἱεροδιακόνου», (φ. 227^r): «Ἐγράφει διὰ χειρὸς Ἀγαπίου ἱεροδιακόνου καὶ ἀνέγνωται ὑπ' αὐτοῦ», καὶ (φ. 401^r): «Ἐίληφεν τέρμα Ὀκτωβρίω ιζ' ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸ αχοζ' ἔτος τὸ σωτήριον». ¹⁶

3. Ἀγίου Ὁρους, Μονῆς Μεγίστης Λαύρας 1329

0,20 x 0,15

φφ. 150^r-166^v

17ου αἰ.

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.

*4. Ἀθηνῶν, Ε.Β.Ε. 1292

0,20 x 0,15

φφ. 19^r-22^v

τέλη 17ου αἰ.

Τίτλος: «Τοῦ αὐτοῦ Κορυθαλλέως Περί μέτρων». Ἀρχή: «Καὶ αὐτὸν δὴ τὸν εἰς τὸ ἀκριβὲς τὰ τῆς γραμματικῆς ἐξίχνεῦσαι βουλούμενον» τέλος: «ἔγνω οὕτως ἐκθετέους». Ἐλλιπὲς ἀντίγραφο, ἀκέφαλο καὶ κολοβό. Στὸ ἴδιο χειρόγραφο παραδίδονται ἄλλα δύο συγγράμματα τοῦ Ἀθηναίου διδασκάλου: α) φφ. 1^r-18^v: «Θεοφίλου ἐξ Ἀθηνῶν τοῦ Κορυθαλλέως, Περί ἐπιστολικῶν χαρακτήρων ὑπόμνημα» ἔλλιπές, καὶ β) φφ. 23^v κ. ἐξ.: «Τοῦ αὐτοῦ Περί ῥητορικῆς τέχνης» πλήρες. Γραφέας τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Σκληρὸς ὁ Κρής, ὅπως ἀναγράφεται σὲ δίστιχο στὸ κάτω περιθώριο τοῦ πρώτου φύλλου: «Πικροῦ Ἀθανασίου κατ' οὐνομα γινῶθι με βίβλον / ὅς νόον ἔστι τρίβων ἀμφὶ ἀκεστορίην». ¹⁷

16. Βλ. Α. καὶ Μ. Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰώνα. Συνοπτικὴ καταγραφή», Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου 6 (Ἀθήνα 1994), 333. Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι παρόμοιος μετὰ τοῦ γραφέα τοῦ κώδικα Ἀθηνῶν, Μ.Π. (Α.) 250, φφ. 8^r-60^v (ἀρχῶν 17ου αἰ.), ποὺ παραδίδει ἐπίσης συγγράμματα καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Κορυθαλλέως.

17. Ὁ γραφέας ἀντιγράφει καὶ τὸν κώδικα Ἀθηνῶν Ε.Β.Ε. 1218 (τέλη 17ου αἰ.), βλ. Πολίτη, ὁ.π., σ. 335.

*5. Ἀθηνῶν, Μ.Π.Τ. 482

0,230 x 0,172

σσ. 575-586

τέλη 17ου αἰ.

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Ἐλλιπές, συνοπτικὸ ἀντίγραφο τοῦ ἔργου. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χειρογράφου καταλαμβάνει τὸ ὑπόμνημα τοῦ Κορυδαλλέως στὰ Φυσικὰ τοῦ Ἀριστοτέλη (σσ. 1-574): «Εἰς φιλοσοφίαν προδιόκησις τοῦ σοφωτάτου Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλλέως τοῦ Ἀθηναίου, ὁποῖον τὸ τῆς φιλοσοφίας ἀξίωμα». Στὸ κάτω περιθώριο τῆς σ. 574 ὑπάρχουν σημειώματα δύο κτητόρων τοῦ κώδικα: α) «Ἐκ τῶν τοῦ Κωνσταντίνου, υἱοῦ Νικολάου Τενεδίου», καὶ β) «Νῦν δὲ Νεοφύτου τοῦ ἐκ Ζαγοράς πέφυκεν. 1750, 27 Φεβρουαρίου, ἀρχὴ καὶ τῆς Φυσικῆς ἀναγνώσεως· τέλος ἐγένετο κατὰ τὸ 1753 Μαρτίου 17, καὶ πάλιν ἀρχὴ εἰς τὴν Φυσικὴν 1753 Δεκεμβρίου 8. Ὁ κύριος Δωρόθεος, ὁ Πέτρος καὶ οἱ λοιποὶ μαθηταί». ¹⁸

*6. Ἀθηνῶν, Μ.Π.Τ. 597

0,15 x 0,10

φφ. 26^v-47^r

17ου αἰ.

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Πλήρες ἀντίγραφο τοῦ ἔργου.

*7. Ἀθηνῶν, Μ.Μπ.(Α.) 224

0,212 x 0,150

φφ. 131^r-137^v

17ου αἰ.

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Ἐλλιπές ἀντίγραφο τοῦ ἔργου (ἔως σ. 151 Ἐκδόσης)· τέλος: «βραχύνονται καὶ ἀντιβραχειῶν ἐν τῷ μέτρῳ λαμβάνονται». Τὸ χειρόγραφο ἀποτελεῖ μαθηματάριο, ἀντιγραμμένο ἀπὸ διάφορους γραφεῖς καὶ περιλαμβάνει μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα του Κορυδαλλέως, τὸ ὑπόμνημα στὰ Φυσικὰ (φφ. 366^r-377^v) καὶ τὴ Ῥητορικὴ (φφ. 378^r-429^v). ¹⁹

8. Ἱεροσολύμων, Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης (Ἁγίου Σάββα) 576

0,208 x 0,148

φφ. 29-43

17ου αἰ.

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Πλήρες ἀντίγραφο τοῦ ἔργου.

*9. Ἀθηνῶν, Ε.Β.Ε. 2874

0,21 x 0,16

φφ. 168^r-176^v

ἔτ. 1731-1732

Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Πλήρες ἀντίγραφο τοῦ ἔργου. Γραφέας τοῦ κώδικα (γραμματικῶς κυρίως περιεχομένου) εἶναι ὁ Νικήτας (ἢ Νεόφυτος) Ταφραλῆς σύμφωνα μὲ τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα: (φ. 267^r) «Ἐγράφη διὰ χειρὸς καὶ ἐτελειώθη Νικήτα (πάνω ἀπὸ τὴ λέξη γράφεται Νεοφύτου) υἱοῦ Μανουὴλ Ταφραλῆ (ἐν ἐτίησι) ἀψλβ' ἐν μηνὶ Αὐγούστῳ ιζ'», καὶ (φ. 339^v) «Τέλος τῆς παρούσης γραμματικῆς ἐν ἔτει 1731 Φεβρουαρίου κε'». Προφανῶς ὁ γραφέας ἔγινε ἀργότερα μοναχὸς καὶ μετονομάσθηκε σὲ Νεόφυτος. ²⁰

18. Ὁ Γ. Κιράς, *Οἱ ἐπιστῆμες στὴν Τουρκοκρατία. Χειρόγραφα καὶ ἔντυπα*, τ. Β': Οἱ ἐπιστῆμες τῆς φύσης, Ἀθήνα 1993, σ. 188, ἀριθ. 103, ἀφορμώμενος ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματα χρονολογεῖ τὸν κώδικα στὸν 18ο αἰ.

19. Πβ. Κιράς, *ὁ.π.*, σ. 173, ἀριθ. 28.

20. Δὲν εἶναι γνωστὰ κάποια ἄλλα χειρόγραφα τοῦ γραφέα, βλ. Πολίτη, *ὁ.π.*, σ. 575.

*10. Δημητσάνας, Σχολῆς 43
 0,20 x 0,153 φφ. 157^r-172^v ἔτ. 1734
 Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Πλήρες ἀντίγραφο τοῦ ἔργου. Στὸ φ. 191^v ὑπάρχει
 χρονολογικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἔτους: «αψλδ^ο».

*11. Ἀθηνῶν, Μ.Π.Τ. 155
 0,204 x 0,16 φφ. 15^r-31^v μέσα 18ου αἰ.
 Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Πλήρες ἀντίγραφο τοῦ ἔργου. Πρόκειται γιὰ γενικὰ
 φθαρμένο χειρόγραφο, ὃχι ὅμως στὸ συγκεκριμένο ἔργο.

12. Ἀγίου Ὁρους, Μονῆς Ἐσφιγμένου 74 (2087 Λάμπρου)
 σχ. 8ο 18ου αἰ. Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.

13. Ἀγίου Ὁρους, Μονῆς Ἰβήρων 1367 (5487 Λάμπρου)
 σχ. 8ο 18ου αἰ. Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.

*14. Ἀθηνῶν, Ε.Β.Ε. 2962
 0,165 x 0,218 φφ. 10 18ου αἰ.
 Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1. Ὁ κώδικας παραδίδει μόνον τὸ ἔργο αὐτό. Ἐλλιπὲς
 ἀντίγραφο: τέλος: «Ἴππους τε ξανθούς, ἑκατὸν καὶ πενήκοντα, ὃ ταῦτὸν ἐστὶ τῶ λο-
 γοειδεῖ».

15. Βουκουρεστίου, Β.Ρ.Α. 519 (728 Litzica)
 0,21 x 0,16 σσ. 93-124 18ου αἰ. Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.

16. Ζαγοράς 40
 0,21 x 0,16 φφ. 101^r-108^v 18ου αἰ. Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.

17. Ἱεροσολύμων, Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης (Μονῆς Τιμίου Σταυροῦ) 64
 0,22 x 0,165 φφ. 187-197 19ου αἰ. (;) Τίτλος: ὅπως στὸν κώδ. 1.